

İRAN TÜRKMENLERİNİN DİL VE EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

*Abdolrahman DİEJİ **

Özet

Bu makalede İran'ın kuzeyinde Türkmensahra Bölgesi'nde yaşamakta olan Türkmenlerin şivesi; Türkmençe eğitimi; Türkmenlerin basın-yayın çalışmaları; çağdaş yazar ve şairleri incelenip bu konularda genel bilgiler verilmektedir. İran Türkmenlerinin dili ve edebî metinlerinden örnekler verilmektedir. O bölgeden dergiler, gazeteler ve diğer yayın ürünleri tarihçe ve özellikleri ile tanıtılmaktadır. İran Türkmenlerinin dil varlığını tehdit eden unsurlara değinilip Türkmen yazar ve şairlerinin edebiyat ve kültürlerini koruma doğrultusundaki çalışmaları açıklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: İran Türkmenleri, Türkmensahra, Türkmen dili ve edebiyatı.

Abstract

In this article, the accent of Turkmens who live in the Turkmensahra region, in northern Iran, the education level in Turkmen language, the press and publishing status and modern authors and poets of Turkmens are analysed and general information about these subjects are given. Besides; in this article, some examples about the language, dialect and poems of Turkmens from Iran are given. Magazines, newspapers and the other publications from that region are introduced with their historical accounts and their own characteristics. With touching on the factors which threatens the language existence of Iranian Turkmens, Turkmen authors' and poets' studies on protecting their culture and literature are represented.

Key words: Iranian Turkmens, Turkmensahra, Turkmen language and literature.

İran'ın Türkmenistan sınırındaki kuzeydoğu bölgesinde yaklaşık 2 milyon Türkmen yaşamaktadır. Bu Türkmenler, Hazar Denizi'nin güneydoğusunda Türkmensahra

* Dr.

denilen bir bölgede ikamet etmektedirler. Türkmen Sahra, bugün İran'daki Gülistan Eyaleti'nin büyük kısmı ile Kuzey Horasan Eyaleti'nin kuzey bölgesini kapsamaktadır. Ayrıca Horasan Rezevi Eyaleti'nde de yaklaşık 20 bin Türkmen bulunmaktadır.

1881 yılında Türkmenlerin Göktepe Kalesi'nde Ruslara karşı yenilmesi ve Rusya ile İran arasında imzalanan anlaşma sonucunda¹, Türkmenistan ile bu bölge arasında sınır çizilmiş ve böylece Türkmen halkı ikiye bölünüp birbirinden ayrı düşmüştür.

İran'daki önemli Türkmen yerleşim birimleri; Gümüştepe, Bender Türkmen (Türkmen Limanı), Akkale, Siminşehir, Neginşehir, Kümbet Kâbus, Kelale, Hütten Küren, Meravetep, Bocnurd ve Türbetcam'dır.

İran Türkmenleri, at, dutar ve halı gibi üç belirgin simge ile tanınmaktadırlar. Türkmen atı; güzelliği, güçlülüğü ve hızı ile dünyanın en ünlü atlarından. "At Türkmen'in kanadadır." atasözü, Türkmenlerin bu soylu hayvana olan sevgisini ve ona verdiği önemi gösterir. Türkmen Sahra bölgesindeki Akkale, Bender Türkmen ve Kümbet şehirlerinde yılın 6 ayı at yarışları yapılmaktadır. Bu günlerde, İran'ın bütün şehirlerinden at sevdalıları Türkmen Sahra'ya gelirler. Türkmenlerin millî sazı olan "dutar" da, İran sanat dünyasında büyük bir şöhrete sahiptir. Türkmenlerin, Azadi ve Mahtumkulu isimli halk müziği grupları, Tahran müzik festivalinde birkaç kez ödüllendirilmiştir. Türkmen halısı ise, doğal boyası, geometrik motifleri ve dokuma incelikleri ile İran el sanatlarında önemli bir yere sahiptir.

İran'da yaşayan Türkmenler, gerek Türklük bilincini canlı tutmak, gerekse soylarının diğer halklara karışmasını engellemek için, zaman zaman diğer halklardan kız alsalar da genellikle başkalarına kız vermekten imtina etmektedirler.

İran Türkmenlerinin Dili

İran Türkmenleri, Türkmenistan şivesi ile konuşurlar. Türkmenistan şivesindeki nazal n (ñ) ve peltek telaffuz edilen "s" ve "z" ünsüzleri² burada da geçerlidir. Türkmenistan'da bulunan, Yomut, Teke, Göklen, Nohurlu ve Salır gibi boylar İran Türkmenleri arasında büyük topluluklar hâlinde bulunmaktadır. Türkmenistan'da kullanılan yazı dili, İran Türkmenleri arasında da geçerli olmakla birlikte, İran ve Türkmenistan Türkmenleri arasında aynı edebî dilin kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak, lehçelerde biraz farklılık vardır. Türkmencede geçmiş zaman ifadelerinde iki ek kullanılır: "mış" ve "eken". Türkmenistan'da, "eken" eki, İran'da ise "mış" eki daha yaygın kullanılır. Aynı zamanda, İran'daki Türkmen boylarının arasında bazı farklı kelimeler de bulunmaktadır. Mesela; "bak" sözü Tekeler arasında "ser et" (seyret), Yomutlarda "gözle", Göklenlerde "völle" olarak geçer. Ancak Türkmenlerin büyük şairi **Mahtumkulu Fıragî**'nin divanı sayesinde, bütün Türkmen boyları aynı edebî dili kullanmaktadırlar. Mahtumkulu, 18. yüzyılda Oğuz Türkçesini esas alarak, Türkmenler için yeni bir edebî dil ortaya çıkarmıştır. Ondan önce, edebî yazılarında Çağatay Türkçesini kullanan Türkmenler, Mahtumkulu'nun edebî dili ile yeni bir aşamaya gelmişlerdir. O dil, hem Türkmenistan'da hem de İran Türkmenleri arasında kullanılmakta ve İran ile Türkmenistan'daki Türkmenlerin halk edebiyatı diline uymaktadır.

İran Türkmenlerinin Türkmençe Eğitimi

İran Anayasası'nın 15. maddesine göre etnik azınlıkların okullarda kendi dillerinde ders alabilme hakları vardır. Ancak, bu madde İran'ın hiçbir bölgesinde uygulanmamaktadır. Bu maddenin uygulanması için devletin eğitime bütçe sağlaması, öğretmenler yetiştirmesi, azınlık dillerinde okul kitapları basması gerekmektedir. Ancak, devlet bu konuda herhangi bir adım atmamıştır. Azınlıkların kendi dillerinde kendi bütçeleri ile kitap basmalarına ise devlet aleyhinde olmaması kaydıyla izin verilmektedir.

Türkmenlerin ne devlet, ne de özel hiçbir Türkmen dil öğretim merkezi bulunmamaktadır. Türkmen çocukların en büyük eğitim merkezleri kendi aileleridir. Türkmen çocukları kendi ana dillerini annelerinin ninnilerinden, masallarından ve bilmecelerinden öğrenirler. Onlar, biraz büyüdüklerinde, Türkmen yayınevlerinden Türkmen dilinde çıkan kitapları okuyarak dillerini geliştirirler. Fakat bunlar hiçbir zaman temel millî eğitiminin yerini tutmamaktadır. Dolayısıyla, Türkmen çocukları Türkmen dili ve edebiyatını düzgün şekilde öğrenememektedirler. Böylece farkında olmadan Türkmençe sözcüklerin yerini Farsça sözcükler almaktadır. Maalesef, şimdi Türkmençe sözcüklerin kaybolması doğal karşılanmaya başlamıştır. Örneğin, Türkmençe **kurcak** sözünün yerini Farsça **arusek**; **oyuncak** sözünün yerini **esbab bazi**; **eğin eşik** sözünün yerini **lebas** almıştır. Bu sözlerin Türkmençesi 10 sene önce yaygın şekilde kullanılmaktaydı. Ancak, şimdi hızla unutulduklarına tanık oluyoruz. Elbette bazı yeni şeylerin, Türkmençe adları bulunmamaktadır. Ancak, burada bunlar söz konusu değildir.

İran Türkmenlerinin Basın-Yayın Çalışmaları

İran Türkmenlerinin, *Sahra* adındaki ilk resmî haftalık gazetesi 1998 yılında, Cumhurbaşkanı Hatemî döneminde yayımlanmaya başladı. Bu gazete, Türkmenlerin yaşadığı Horasan ve Gülistan Eyaletleri'nde dağıtılmaktadır. Genelde 8 sayfa çıkan bu gazete, Fars ve Türkmen dilinde basılır. Gazetede yazıların yüzde doksanı İran Türkmenleri ile ilgilidir. Bu gazetenin Türkmenlerle ilgili sayfalarında, Türkmen şairler, araştırmacılar ve yazarların eserlerine yer verilmektedir. Türkmenistanlı yazar ve şairlerin eserleri de çoğu zaman bu gazetede yayımlanır. Bu gazetenin genel konularını edebiyat, siyaset, sosyal meseleler ve spor oluşturmaktadır.

Sahra gazetesinden sonra 1998 yılında *Yaprak* dergisi çıkmıştır. A4 boyutunda çıkan bu dergi yaklaşık 50–60 sayfa basılır. Renkli olan *Yaprak* dergisi özellikle Türkmen kültürü ve edebiyatına önem verir.

Türkmensahra'nın ikinci dergisi de Hatemî döneminde çıkmıştır. *Fıragî* adını taşıyan bu dergi 2000 yılında yayın hayatına başlamıştır. Bu dergi, Farsça ve Türkmençe olmak üzere iki dilde yayımlanır. *Fıragî* dergisi de *Yaprak* dergisi gibi kültür ve edebiyat konularına ağırlık vermektedir. Ancak, bu dergide tarihî konular özel bir yer tutmaktadır.

Türkmensahra'da birkaç yayınevi vardır. Buların sayısı da Hatemî döneminde artmıştır. Ancak, sürekli kitap basan yayınevleri; Kâbus, Telayî ve Fıragî yayınevleridir.

Kümbet şehrinde bulunan Kâbus yayınevi Türkmen Sahra'nın en eski yayınevidir. 1960 yılında Şah döneminde yayın hayatına başlayan bu yayınevi, özellikle Türkmen klasik yazar ve şairlerinin eserlerini yayımlamıştır. Bu yayınevi; Mahtumkulu Fıragî, Molla Nefes, Kemine, Meteci ve Zelilî gibi Türkmen divanlarını basmıştır. Bu kitaplar Türkmenistan'dan İran'a getirilmiş ve Kiril alfabesinden Arap alfabesine çevrilerek basılmıştır. *Köroğlu* (Türkmenlerde: Göroğlu), *Şahsenem ile Garip*, *Zöhre ile Tahir*, *Sayat ile Hemra* gibi destanlar da bu yayınevi tarafından basılıp Türkmenlere dağıtılmıştır.

Türkmen Sahra'nın ikinci yayınevi Telayî de Kümbet'te bulunmaktadır. 1965 yılında kurulan Telayî yayınevi tarafından basılan kitaplar, özellikle dinî konuları içermektedir. Telayî'nin kitapları genelde Farsça ve Türkmençe olarak iki dilde yayımlanmaktadır. Ancak, kitapların çoğunluğu Türkmencedir. Sünnî mezhebiyle ilgili kitapların az bulunduğu İran'da, Telayî'nin Türkmençe yayımlanan bu mezheple ilgili kitapları, Sünnî mezhebine dâhil olan İran Türkmenlerin kendi din kültürlerini öğrenmelerine büyük katkı sağlamaktadır.

Türkmen Sahra'da tanınan yayınevlerinden biri de Fıragî'dir. Fıragî Yayınevi, 1999 yılında Hatemî döneminde kurulmuştur. Bu yayınevi ara sıra edebî eserler yayımlanmaktadır.

Türkmenler arasında, Hatemî döneminde izin verilen birkaç yayınevi daha vardır. Ancak, yukarıda belirtilen yayınevleri en bilinenleridir.

1958 yılında Muhammed Rıza Pehlevî döneminde Türkmen Radyosu adıyla bir radyo kanalı kurulmuştur. Türkmenistan'ın Aşkabat Radyosu'na rakip olarak kurulan bu radyoda, Devrim'den önce Türkmen kültürü, edebiyatı ve sanatı hakkında yayınlar yapılmıştır. Bu dönemde radyoda Nurberdi Cürcanî ve Abdullatif Gülf gibi Türkmen şairler de görev almıştır. İran, Devrim'den sonra Gürgen Radyosu'nda Türkmen dilinde programlar yayınlanmaya devam etmiştir. Ayrıca, Gürgen'den haftada yarım saat Türkmençe televizyon programları da yayınlanmaktadır. Ancak, İran'ın radyo ve televizyon programları, kendilerine pek hitap etmemesi nedeniyle Türkmenler arasında çok ilgi görmemektedir.

İran Türkmenlerinin Çağdaş Yazar ve Şairleri

Türkmen şairlerinin Muhammed Rıza Pehlevî döneminden kalan fazla bir eseri bulunmamaktadır. Aslında, Türkmenlerin Nurberdi Cürcanî ve Gurbangeldi Ahunber (1946-2004) gibi usta şairleri, kitaplarını türlü nedenlerle yayımlayamamışlardır. O dönemden kalan belirgin kitap, dönemin ünlü şairi Araz Muhammed Şairî (1933-1973)'nin *Rubailer* adlı eseridir³. Bu kitap, aynı zamanda Türkmen Sahra'da yayımlanan ilk rubai kitabıdır. Bu rubailer; yeni konuları, yeni tasvirleri ve çağdaş dili ile Türkmen Sahra şiirine yeni bir açılım sağlamıştır:

Ey gam indi kablım gala gorkım yok

Goşun çekip gelseñ gela, gorkım yok

Hemme gamlı meñ gol astımda indi
Bahıllıktan ölseñ öla gorkım yok

Tercüme:

Ey gam şimdi kalbim kale, korku yok bende
Ordu ile gelirsen gel, korku yok bende
Tüm gamlılar toparlandı, kolum altına
Kıskanarak ölürsen öl, korku yok bende

Ay yüzün terk edip gaydıp bolanok
Işk odunu halka aydıp bolanaok
Yene dost yanında sırıñ aytmasañ
Yürekdeki odu sawıdıp bolanok⁴

Tercüme:

Ay yüzünü terk edip gidemiyorsun
Aşk ateşini halka diyemiyorsun
Yine dost yanında demesen sırın
Yürekteki odu soğutamıyorsun

Gençlik dönemi Şah hâkimiyetinde geçen Gurbangeldi Ahunber 2004 yılına kadar yaşasa da, yoksulluktan dolayı kitabını bastıramamıştır. Ancak, şiirleri özellikle ölümünden sonra Türkmen İnternet sitelerinde çokça yayımlanmıştır:

Maña öldi diyerler
Men ölemok, ölmenem
Tirme şalı geyenler
Şala bende bolmanam
Azat doğdum eneden
İndi doğman yeneden
Geçdim elli senenden
Şağaldan şam almanam⁵

Tercüme:

Bana öldü derler
Ben ölmedim ölemem
Tirme şalı giyenler!
Şale bende olamam

Özgür doğdum anneden
Şimdi doğmam yeniden
Geçtim elli seneden
Çakaldan yem alamam

1979 yılında İran'daki İslam Devrimi'nden sonra Türkmen edebiyatında yeni gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Devrim zamanında Türkmensahra aydınları Türkmen dili ve edebiyatının yeni kalkınma hareketini başlatmışlardır. Bu dönemde Türkmenistan'ın birkaç çağdaş şairinin kitapları Kiril alfabesinden Arap alfabesine çevrilerek Türkmensahra'da yayımlanmıştır. Bedri Kerbabayev'in *Kızlar Dünyası* ve Gara Seyitli'nin *Adam ve Dünya* kitaplarını buna örnek verebiliriz. Bu kitapların basılmasında, birkaç yıl Türkmenistan'da yaşayan Türkmensahralı araştırmacı Aşırpur Meredov'un büyük katkısı vardır. O dönemde, Gurbangeldi Ahunber, Settar Sovgi, Habib Subhani, Maşatguli Gızıl gibi şahsiyetlerin şiirleri Türkmensahra'da büyük ilgi görmüştür. Devrim'den sonra, Türkmensahra'nın kültürel uyanışı, Türkmenlerin siyasi grupları ve yönetim arasındaki çatışmalar nedeniyle gücünü kaybetmiştir. İkinci on yılda yeni Türkmen edebî çehreleri meydana çıkmaya başlamıştır. Bunlar üçüncü on yıla kadar tecrübeli yazar ve şairler olarak yetişmişlerdir. İran'da özellikle 1997 yılında, reformcuların Hatemi'nin başkanlığında iktidara geçmelerinden sonra Türkmen dili ve edebiyatında yeni bir aydınlık dönem başlamıştır. Bu dönemin şairleri arasında en tanınmışları; Abdulgahhar Sufirad, Ayıt Muhammet Ovruk, Nazmuhammet Pakka, Anna Muhammet Sada, Settar Sovgi, Gafur Hoca, Bahmen Muradi, Araz Muhammet Arazniyazi, Naz Namuhammet Pakka ve İbrahim Bedehşan'dır. Türkmen şairler, kendi kitaplarını kendi sermayeleri ile çıkarmak mecburiyetinde olduklarından bazıları eserlerini bastırmayı başarsalar da birçoğu ömür boyu onun hasreti ile yaşamışlardır.

Abdulgahhar Sufirad'ın *Dañ Nemli Gözüm* eseri, rahmetli Nazmuhammet Pakka'nın *Söyceç Bolsan*'ı, Settar Sovgi'nin *Savç'ısı*, Bahmen Muradi'nin *Yürek Bukçam*'ı, rahmetli Annamuhammet Sada'nın *Gözleğ'i*, Türkmensahra çağdaş şiirinin başarılı örneklerindedir.

İran Türkmenleri arasında serbest şiir de iyi bir yer edinmiştir. Serbest şiirin, Türkmenistan serbest şiirine göre daha iyi aşamaya geldiğini söylemek mümkündür. Türkmenistan serbest şiiri, hâlen klasik edebiyat ve komünizm döneminden kalan sosyal realizm tarzının etkisi altındadır. İran Türkmenlerinin serbest şiiri Fars edebiyatı etkisi altında, yeni tasvirler, yeni dil ve yeni görüş de bulabilmiştir. Anna Muhammet Sada, Abdulgahhar Sufirad, Abdulhekim Mahtumi, İbrahim Bedehşan bu ekolü temsil etmektedirler.

Anna Muhammet Sada:
Gicede dogurdılar
Aýıñ altın barmagından süýt emdim
Aýımy ogurlatdym

Ýyldyzlaryň nurana zülplerine daýanıp
Ýöremegi öwrendim
Ýıldızlarmy ýitirdim
Onsoň
Ganım gorky bilen
garaňkılıgy ýogurup
bir şahyr ýüregi dünýä getirdim

Tercüme:

Gecede doğurdular
Aydın altın parmağından süt emdim
Ayımı çaldırdım
Yıldızların narana zülüflerini tutup
Yürümeyi öğrendim
Yıldızlarımı kaybettim
Sonra
Garip bir korkuyu
Karanlıkla yoğurup
Bir şair yüreği dünyaya getirdim

Türkmensahra’da, roman ve hikâye alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak, bu eserler çoğunlukla Fars dilinde yayımlanmıştır. Türkmensahra’da Fars dilinde roman ve hikâye yazmak bir âdet olarak kalmıştır. Bunun asıl nedeni, Fars dilindeki kitapların masrafını yayınevlerinin üstlenmesi ve kitap basmanın yazar için masrafsız olmasıdır. İslam Devrimi’nden sonra, Türkmenler arasında hikâye ve roman yazmak gelişmiş ve Türkmen yazarlar İranlı iyi yazarlar ile rekabete girmişlerdir. 1985’te Bender Türkmen şehrinde başlayan bu akım, 2000 yılına kadar İran edebiyatına güçlü ve önemli eserler sunmuştur.

Abdurrahman Ovnuk, Abdurrahman Deveci, Mesut Deveci, Yusuf Gocuk ve Salih Pak Çugan gibi şahıslar bu dönemin önemli temsilcileridir. Bu eserler, Fars dilinde de olsa da, Türkmenlerin yaşamını tasvir etmektedir. Abdurrahman Ovnuk’un *Raz-e Hayie Hoce* (Hayır Hoca’nın Sır) adındaki romanı, Abdurrahman Deveci’nin *Sag-e Har* (Kuduz Köpek) romanı, Mesut Deveci’nin *Derha-ye Şekeste* (Kırık Kapılar) romanı, Yusuf Gocuk’un *Neberd-e Gok Tepe* (Göktepe Savaşı) romanı önemli örneklerdendir.

Son Söz

Bu makale, İran Türkmen edebiyatını Türk dünyasına tanıtmak doğrultusunda şimdiye kadar bir çalışma yapılmadığı için genel bir vizyon verebilmek arzusu ile yazılmıştır.

Dolayısıyla sözü edilen başlıklar ve konuların üzerinde ayrı ayrı ele alınarak, özel ve uzmanca araştırmalar yapılması ilmî ve edebî bir gereksinimdir.

(Endnotes)

- ¹ Goli, Aminollah (1987), *Seyr-i Der Tarih-i Siyasî, İctimai-ye Torkmanha*, Tahran, Entesarat-i Elm.
- ² Kara, Mehmet (1998), *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı*, Ankara, Akçağ Yayınevi, s. 43.
- ³ <http://nokhbeganegomishan.blogfa.com/post-45.aspx>
- ⁴ Şairi, Araz Mohammad, *Rubaîler*, Kûmbet, Kabus Yayınevi, s. 17.
- ⁵ <http://www.turkmenmiras.ir/modules/news/article.php?storyid=752>.